

COVID-19 Pandemisi, Kronik Hastalıklar ve Geleneksel, Tamamlayıcı ve Fonksiyonel Tıp Uygulamaları

COVID-19 Pandemic, Chronic Diseases, Traditional, Complementary and Functional Medicine Practices

Mehtap KAVURMACI¹
Esra ÇETİNDAG²

¹ Atatürk University, Faculty of Nursing,
Department of Internal Medicine Nursing,
Erzurum, Türkiye

² Mersin City Training and Research Hospital,
Mersin, Türkiye

ÖZ

Yeni Koronavirüs Hastalığı COVID-19, Çin'in Wuhan kentinde 2019 yılının sonlarına doğru ortaya çıkan ateş, dispne ve öksürük gibi semptomlar gösteren, 13 Ocak 2020'de tanımlanan bir virüsdür. 2023 yılında hala etkisini sürdüren virüs birçok kez mutasyona uğramış ve yeni varyantlar ortaya çıkmıştır. COVID-19 son derece hızlı çoğalarak vücudun tüm sistemlerini ele geçiren oldukça bulaşıcı bir hastalıktır. Hastalık diyabet, hipertansiyon, astım, böbrek yetmezliği ve immün yetmezliği gibi komorbiditeye sahip bireylerde daha ağır seyretmektedir.

COVID-19 için henüz etkililiği ve güvenilirliği kesin olarak kanıtlanmış bir tedavi bulunmamaktadır ve bu durum hastaları Geleneksel, Tamamlayıcı ve Fonksiyonel Tıp Uygulamalarını (GETAT) kullanmaya sevk etmektedir. Bu yazıda COVID-19 pandemisinde kronik hastalıklar ve GETAT kullanımı ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, Kronik hastalıklar, GETAT

ABSTRACT

New Coronavirus Disease COVID-19 is a virus that was identified on January 13, 2020, and showed symptoms such as fever, dyspnea and cough, which appeared in Wuhan, China, towards the end of 2019. The virus, which is still effective in 2023, has mutated many times and new variants have emerged. COVID-19 is a highly contagious disease that multiplies extremely quickly and takes over all systems of the body. The disease is more severe in individuals with comorbidities such as diabetes, hypertension, asthma, kidney failure, and immune deficiency.

There is no treatment yet with proven efficacy and safety for COVID-19, and this prompts patients to use Traditional, Complementary, and Functional Medicine Practices (T&CM). This article discusses chronic diseases and T&CM use in the COVID-19 pandemic.

Keywords: COVID-19, Chronic diseases, T&CM

Giriş

2019 yılının bitmesine günler kala Çin'de ortaya çıkıp haftalar içinde bütün dünyayı etkileyen emsali görülmemiş bir salgın başlamıştır. Korona virüslerin sebep olduğu bu hastalık Corona Virüs Hastalığı (COVID-19) olarak adlandırılmıştır (Dünya Sağlık Örgütü, 2023).

Çok kısa sürede virüs ile enfekte olan kişi sayısı milyonlara ulaşmıştır (Dünya Sağlık Örgütü, 2023). Hastalığın hızlı bir şekilde geniş sahalara çok kısa sürede yayılmasının sebebi kişiden kişiye kolay bir şekilde bulaşmasıdır (Wang ve ark., 2020a). COVID-19'un Diabetes Mellitus (DM), Hipertansiyon (HT), kalp hastalığı gibi komorbiditelerle birlikte olması, semptomların şiddetini arttırmakta, hastalığın seyrini olumsuz yönde etkilemekte ve mortalite oranlarını arttırmaktadır (Guan ve ark., 2020a).

Pandemi döneminde COVID-19'un kesin bir tedavisi bulunmaması sebebiyle daha önce farklı alanlarda kullanılan ilaçların tedavi edici özelliğinden yararlanılmıştır (DSÖ, 2023). COVID-19 spesifik tedavisindeki bu belirsizlikler Geleneksel, Tamamlayıcı ve Fonksiyonel Tıp Uygulamalarının (GETAT) gündeme gelmesine neden olmuştur. Toplumun büyük bir kesimi gerek hastalığın bulaşmasından

Geliş Tarihi/Received 27.10.2023
Kabul Tarihi/Accepted 26.01.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 27.02.2025

Sorumlu Yazar/Corresponding author:
Mehtap Kavurmacı
E-mail: mehtapkavurmaci25@gmail.com
Cite this article: Kavurmacı, M., &
Çetindağ, E. (2025). COVID-19 Pandemic,
Chronic Diseases, Traditional,
Complementary and Functional. *Current
Research in Health Sciences*, 2(1), 33-37.

Content of this journal is licensed under a Creative
Commons Attribution-Noncommercial 4.0
International License.

korunmak gerekse hastalık döneminde ortaya çıkan semptomları hafifletmek amacıyla GETAT yöntemlerine başvurmuştur (Ang ve ark., 2020; Hijazi ve ark., 2023; Jeon ve ark., 2022; Parvizi ve ark., 2022).

COVID-19

COVID-19, ateş, dispne ve öksürük gibi semptomlar gösteren, 13 Ocak 2020'de tanımlanan bir virüsdür (Sağlık Bakanlığı, 2023b). Ülkemizde COVID-19 vakası 11 Mart 2020'de görülmüştür. Aynı tarihte Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından COVID-19 pandemi olarak ilan edilmiştir ve başta Wuhan kenti olmak üzere birçok ülkede sıkı önlemler ve karantinalar başlamıştır (Türkiye Bilimler Akademisi, 2020).

COVID-19 virüsü damlacık yolu ve hasta bireylerin sekresyonları ile temastan sonra ellerin burun, göz ve ağız teması sonrası bulaşır. Hasta bireylerin öksürme hapşırma sonrası havada asılı kalan mikro partiküllere temas sonucu bulaş gerçekleşmesi hastalığın yayılmasını kolaylaştırıp hızlandırmıştır (Türken & Köse, 2020).

COVID-19 her hastada farklı şiddetlerde semptomlar göstererek ortaya çıkar. Bazı hastalarda hafif üst solunum yolu enfeksiyonu (ÜSYE) belirtileri görülürken bazı hastalarda bu durum kendini ağır pnömöni tablosu olarak ortaya çıkarır (Tan ve ark., 2022). Hastalarda en çok görülen semptomlar dispne, yüksek ateş, geçmeyen öksürüktür. Bunun yanında şiddetli baş ağrısı, eklem ve kas ağrısı, tat ve koku kayıpları ile bulantı ve kusma da görülebilmektedir (Huang ve ark., 2020a).

COVID-19 salgınının kontrol altına alınabilmesi için erken dönemde tanınması ve tedaviye başlanması son derece önemlidir (Pascarella ve ark., 2020). Tanı için yapılan toraks tomografisinde tutulumlar görülmektedir (Huang ve ark., 2020b). COVID-19 tanısı koymak için moleküler ve serolojik testler kullanılır. Moleküler testlerden olan rRT-PCR (gerçek-zamanlı reverse transkripsiyon polimeraz zincir reaksiyonu) hastalardan alınan nazofarengeal ve orofarengeal sürüntüler ile pnömöni olan hastalardan alınan bronkoalveolar lavaj sıvısı ve balgam örnekleri ile yapılır. Serolojik testlerde konakçının virüse karşı geliştirdiği antikorları belirlemek için hızlı ve güvenli testlerdir (Dülger & Ekici, 2020). Görüntüleme testlerinde ki bulgular COVID-19'a özgü olmasa da temas öyküsü olan ve klinik tablosu uyumlu olan hastalarda tanı koymak için yardımcı olur (Goudouris, 2021).

COVID-19 için henüz etkililiği ve güvenilirliği kesin olarak kanıtlanmış antiviral bir tedavi bulunmamaktadır. COVID-19 virüsünün hızlı bir şekilde yayılması ve hastalığın ölümcül olması sebebiyle ülkemizde ve başta Avrupa ve ABD olmak üzere diğer ülkelerde de daha önce başka hastalıkların tedavisinde kullanılan güvenli olduğu gösterilen, ruhsatlandırılmış antiviral tedavinin COVID-19 karşı etkili olduğu belirlenmiş ve kullanılmaya başlanmıştır. Kullanılmaya başlanan bu ilaçların güvenilirlik ve etkililik ile ilgili çalışmaları hala devam etmektedir (Sağlık Bakanlığı, 2023a).

COVID-19 ve Kronik Hastalıklar

COVID-19 yaşlı bireylerde ve komorbiditeye sahip yetişkinlerde daha ağır seyretmektedir. Literatürde COVID-19'un kardiyovasküler hastalık, obezite, DM, HT, KOAH, böbrek yetmezliği ve immün yetmezliği olan hastalar için potansiyel risk faktörü olduğu belirtilmiştir (Sandalcı ve ark., 2020).

Wang ve ark., 2020b yılında bir çalışma yapmış ve bu çalışmada 138 COVID-19 vakası incelenmiş ve hastaların %46.4'ünde komorbidite varlığı saptanmıştır. Çin'de yapılan bir diğer çalışmada 1590 COVID-19 hastası ele alınmış ve hastaların %25'inin en az bir komorbiditeye sahip olduğu saptanmıştır. Bu araştırmaya göre en yaygın görülen komorbiditeler %16.9 ile HT, %8.2 ile DM'dir (Guan ve ark., 2020b; W. Wang ve ark., 2020b). Çin'de yapılan başka bir çalışmada 726.314 COVID-19 vakası incelenmiş genel vaka ölüm oranı %2.3 iken, komorbiditesi olan vakaların ölüm oranının daha yüksek olduğu belirlenmiştir (Wu & McGoogan, 2020).

Pandemi süresince aktivite azlığı, beslenme alışkanlıklarında değişim ve hastaneye başvuruda zorluklar yaşanması gibi nedenlerle DM başta olmak üzere ve kronik hastalıklara sahip bireylerde COVID-19 enfeksiyonuna yatkınlık geliştiği gözlemlenmiştir. COVID-19 pandemisinden korunmada özellikle komorbiditesi olan hastalarda aşılama daha da önem kazanmıştır (Ho ve ark., 2021).

COVID-19'dan Korunma

DSÖ, COVID-19 virüsünden korunmak ve hastalığın yayılmasını önlemek için el hijyeni, temizlik, sosyal mesafe izolasyonu, maske kullanımı ve aşı yaptırmayı önermektedir. COVID-19 ile mücadelede en çok tercih edilen korunma yöntemlerinden biri el hijyeni uygulamalarıdır. Kolay uygulanabilir olması, etki oranının yüksek olması, maliyetinin az ve ulaşılabilir basit bir yöntem olması tüm dünyada yaygın bir şekilde uygulanmasını sağlamıştır (Erkal ve ark., 2020).

COVID-19 virüsünün yüzeylerde belirli bir süre canlılığını koruması temizliğin bu dönemde çok önemli olduğunun göstergesidir. Hasta çıkartıları ile kontamine olan yüzeylerin uygun temizlik maddeleri ile temizlenmesi hastalığın yayılmasını önlemektedir (Hollis ve ark., 2021). Sosyal mesafe kurallarına uyulması da COVID-19 virüsünden korunmak için en çok kullanılan politikardan biri olmuştur (Feldman ve ark., 2022).

Hastalık solunum yoluyla bulaştığı için maske kullanımı korunmada ilk sıralarda yer alan yöntemlerden olmuştur. Maske kullanımı diğer korunma yöntemleriyle birlikte kullanıldığında daha etkili olmaktadır (Özgür ve ark., 2022). Ülkemizde de ortak kullanılan alanlarda ve kalabalık ortamlarda maske kullanım zorunluluğu getirilmiştir. Maskenin doğru kullanımı ile ilgili afişler asılıp broşürler dağıtılıp halkın bilinçlenmesi sağlanmıştır (Candevir ve ark., 2021).

Geleneksel, Tamamlayıcı ve Fonksiyonel Tıp Uygulamaları (GETAT)

İnsanlık var oluşundan beri hastalıkla mücadele de şifa bulmak için doğadan yararlanma yolunu izlemiştir. Bu yönelim GETAT yöntemlerinin ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır. Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) GETAT'ı; "Fiziksel ve ruhsal hastalıklardan korunma, bunlara tanı koyma, iyileştirme veya tedavi etmenin yanında sağlığın iyi sürdürülmesinde de kullanılan, farklı kültürlerle özgü teori, inanç ve deneyimlere dayalı, izahı yapılabilen veya yapılamayan bilgi, beceri ve uygulamaların bütünüdür" şeklinde tanımlamaktadır (DSÖ, 2019).

Tüm dünya ülkelerinde olduğu gibi ülkemizde de GETAT uygulamalarına yer verilmiştir. GETAT ile ilgili ilk düzenleme 1991 yılında yapılmıştır. Türkiye'de Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Anabilim Dalı, Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü bünyesinde 2012 yılında kurulmuştur. GETAT yönetmeliği ise 27 Ekim 2014 tarihinde ve 29 158 sayılı Resmi Gazete 'de yayınlanmıştır. İlgili yönetmelikte 15 GETAT uygulaması tanımlanmıştır. Bu uygulamalar; akupunktur, apiterapi, fitoterapi, hipnoz, sülük uygulamaları, homeopati, kayropratik, kupa uygulaması, larva uygulaması, mezoterapi, osteopati, proloterapi, ozon uygulaması, refleksoloji ve müzik terapisi (Resmi-Gazete, 2014). GETAT Uygulamaları 5 sınıfta incelenmektedir. Bunlar:

Biyolojik Temelli Uygulamalar: Yaşam tarzı değişiklikleri, vitamin ve mineral desteği, bitkiler (fitoterapi, aromaterapi) vb.

Manipülatif Beden Temelli Uygulamalar: Bu yöntemler arasında, acupressure, masaj, terapi, refleksoloji, akupunktur yer almaktadır. **Zihin Beden Temelli Uygulamalar:** Sanat terapi, biofeedback, dans terapi, hipnoz meditasyon, müzik terapi, dua, psikoterapi, relaksasyon, yoga vb.

Enerji Temelli Uygulamalar: Terapötik dokunma, reiki, biyoelektromanyetik vb.

Tıp Pratiği Uygulamaları: Ayurveda, homeopati vb.

COVID-19 Pandemisinde GETAT Yöntemlerinin Kullanımı

COVID-19'un kesin bir tedavisinin olmayışı tüm dünya çapında insanlarda endişeye yol açmış ve farklı tedavi ve önleme yöntemleri aramaya yönlendirmiştir. Tüm toplumlarda enfekte olma olasılığını azaltmak, bağışıklığı artırmak ve bulaş durumunda enfeksiyonun ilerlemesini hafifletmek için alternatif tedavi seçeneklerini deneme eğilimi başlamıştır (Alyami ve ark., 2020). Özellikle medyada COVID-19 enfeksiyonunun tedavisi ve önlenmesine katkı sağladığı düşünülen takviye gıda ve vitamin reklamlarının giderek artması toplumun bu ürünleri tüketmeye özendirmiştir (Hamulka ve ark., 2020). Çin'de yapılan araştırmalarda toplumun COVID-19 enfeksiyonunun önlenmesi, tedavisi ve rehabilitasyonunda GETAT uygulamalarından etkin olarak faydalandığı saptanmıştır (Huang ve ark., 2020a; Shankar ve ark., 2020). Parvizi ve ark.'larının İran'da yaptığı bir çalışmada ise COVID-19 tanılı hastaların %69'unun GETAT yöntemlerini kullandığı ve en çok tercih edilen bitkisel ürünlerin zencefil, kekik ve çörek otu olduğunu saptamıştır (Parvizi ve ark., 2022).

Ülkemizde Karataş ve ark.'larının yaptığı pandemi döneminde toplumun %39,3'ünün GETAT yöntemlerini kullandığını, katılımcıların %30,8'inin bitkisel ilaçları, %23,8'inin ise vitamin ve

besin takviyelerini kullanmayı tercih ettiği saptamıştır (Karataş ve ark., 2021).

Literatürde COVID-19 ile enfekte olmuş hastalara yüksek miktarda C vitamini verilmesinin enfeksiyonu önemli ölçüde azaltabileceği hatta durdurulabileceği ve yüksek D vitamini dozlarının faydalı olabileceği savunulmakla birlikte bu vitaminlerin, COVID-19 enfeksiyonunu önlemede ve tedavisinde etkili olduğunu destekleyecek kesin bir kanıt bulunmamaktadır (Nilashi ve ark., 2020a; Nilashi ve ark., 2020b).

İtalya'da COVID-19 hastalarıyla yürütülen randomize kontrollü bir çalışmada müzik terapi müdahalesinin ardından hastalarda görülen yorgunluk, üzüntü, korku ve endişe yoğunluğunda önemli bir düşüş olduğu tespit edilmiştir (Giordano ve ark., 2020).

Kim ve ark.'larının bibliyometrik analiz yöntemi kullanarak yaptıkları çalışmada, COVID-19 pandemisi döneminde GETAT yöntemlerinin kullanımı ile ilgili 16 yayın değerlendirilmiş ve bu araştırmalarda genellikle fitoterapi, akupunktur ve tai chi gibi Çin tıbbi uygulamalarının kullanıldığı saptanmıştır. Kim ve ark.'larının çalışmalarının sonucunda GETAT yönteminin COVID-19 tedavisinde uzun süre kullanılmaya devam edeceğinin tahmin edildiği ve kanıt düzeyi yüksek çalışmalara ihtiyaç olduğunu belirtmiştir (Kim ve ark., 2022).

Sonuç

Etkileri hala devam eden ve yeni varyasyonlarından bahsedilen COVID-19 virüsü ile mücadelede kronik hastalığa sahip olan bireylerin korunması önemini halen sürdürmektedir. Pandemi döneminde dünya genelinde kullanım oranı artan GETAT yöntemlerinin doğru ve etkili bir şekilde kullanılabilmesi, hastaların olası zararlı etkilerden korunabilmesi için bu yöntemler hakkında uzmanlar tarafından toplumun bilgilendirilmesi ve takip edilmesi gerekmektedir. GETAT yöntemlerinin COVID-19 virüsü üzerine etkilerinden bahsetmek için yeni bilimsel çalışmalara ihtiyaç vardır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Fikir – E.Ç.; M.K.; Tasarım – E.Ç.; M.K.; Denetleme – M.K.; Kaynaklar – E.Ç.; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi – E.Ç.; Analiz ve/ veya Yorum- E.Ç.; M.K.; Literatür Taraması – E.Ç.; M.K.; Yazıyı Yazan- E.Ç.; M.K.; Eleştirel İnceleme – M.K.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Concept - E.Ç.; M.K.; Design- E.Ç.; M.K.; Supervision- M.K.; Resources- E.Ç.; Data Collection and/or Processing- E.Ç.; Analysis and/or Interpretation- E.Ç.; M.K.; Literature Search- E.Ç.; M.K.; Writing Manuscript- E.Ç.; M.K.; Critical Review- M.K.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Alyami, H. S., Orabi, M. A., Aldhabbah, F. M., Alturki, H. N., Aburas, W. I., Alfayez, A. I., Alharbi, A. S., Almasuood, R. A., & Alsuhailani, N. A. (2020). Knowledge about COVID-19 and beliefs about and use of herbal products during the COVID-19 pandemic: A cross-sectional study in Saudi Arabia. *Saudi Pharmaceutical Journal*, 28(11), 1326-1332. <https://doi.org/10.1016/j.jsps.2020.08.023>
- Ang, L., Lee, H. W., Kim, A., Lee, J. A., Zhang, J., & Lee, M. S. (2020). Herbal medicine for treatment of children diagnosed with COVID-19: A review of guidelines. *Complementary Therapies in Clinical Practice*, 39, 101174. <https://doi.org/10.1016/j.ctcp.2020.101174>
- Candevir, A., Üngör, C., Şenel, F. Ç., & Taşova, Y. (2021). How efficient are facial masks against COVID-19? Evaluating the mask use of various communities one year into the pandemic. *Turkish Journal of Medical Sciences*, 51(7), 3238-3245. <https://doi.org/10.3906/sag-2106-190>
- Dünya Sağlık Örgütü. (2019). WHO global report on traditional and complementary medicine 2019. Retrieved 09.03.2023 from https://shgm.saglik.gov.tr/Eklenti/30833/0/dunyasaglik-orgutuek42a387f5-97d7-44ac-9a1b32bbdbf8e77fpdf.pdf?_tag1=631637BB8290C9FB17B18094B7576308E4BA49B5
- Dünya Sağlık Örgütü. (2023). WHO Coronavirus (COVID-19) Dashboard.
- Dülger, D., & Ekici, S. (2020). Günümüz pandemisi COVID-19'un laboratuvar tanı yöntemleri. *Avrasya Sağlık Bilimleri Dergisi*, 3(COVID-19), 111-115.
- Erkal, E., Ayşe, S., Aydın, S., & Çalişkan, D. (2020). Covid-19'un Toplumda Yayılımını Önlemeye Yönelik İlaç Dışı Halk Sağlığı Önlemleri. *Eskişehir Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Halk Sağlığı Dergisi*, 5, 79. <https://doi.org/10.35232/estudamhsd.765195>
- Feldman, I., Natsheh, A., Neshet, G., & Breuer, G. S. (2022). Social distancing and bacteraemia in the time of COVID-19. *Internal Medicine Journal*, 52(2), 223-227. <https://doi.org/10.1111/imj.15560>
- Giordano, F., Scarlata, E., Baroni, M., Gentile, E., Puntillo, F., Brienza, N., & Gesualdo, L. (2020). Receptive music therapy to reduce stress and improve wellbeing in Italian clinical staff involved in COVID-19 pandemic: A preliminary study. *The Arts in Psychotherapy*, 70, 101688. <https://doi.org/10.1016/j.aip.2020.101688>
- Goudouris, E. S. (2021). Laboratory diagnosis of COVID-19. *Jornal de Pediatria*, 97, 7-12.
- Guan, W.-J., Ni, Z.-Y., Hu, Y., Liang, W.-H., Ou, C.-Q., He, J.-X., Liu, L., Shan, H., Lei, C.-L., & Hui, D. S. (2020a). Clinical characteristics of coronavirus disease 2019 in China. *New England Journal of Medicine*, 382(18), 1708-1720. <https://doi.org/10.1056/NEJMoa2002032>
- Guan, W.-J., Liang, W.-h., Zhao, Y., Liang, H.-R., Chen, Z.-S., Li, Y.-M., Liu, X.-Q., Chen, R.-C., Tang, C.-L., Wang, T., Ou, C.-Q., Li, L., Chen, P.-Y., Sang, L., Wang, W., Li, J.-F., Li, C.-C., Ou, L.-M., Cheng, B., Xiong, S., Ni, Z.-Y., Xiang, J., Hu, Y., Liu, L., Shan, H., Lei, C.-L., Peng, Y.-X., Wei, L., Liu, Y., Hu, Y.-H., Peng, P., Wang, J.-M., Liu, J.-Y., Chen, Z., Li, G., Zheng, Z.-J., Qiu, S.-Q., Luo, J., Ye, C.-J., Zhu, S.-Y., Cheng, L.-L., Ye, F., Li, S.-Y., Zheng, J.-P., Zhang, N.-F., Zhong, N.-S., & He, J.-X., (2020b). Comorbidity and its impact on 1590 patients with COVID-19 in China: a nationwide analysis. *European Respiratory Journal*, 55(5), 2000547. <https://doi.org/10.1183/13993003.00547-2020>
- Hamulka, J., Jeruszka-Bielak, M., Górnicka, M., Drywień, M. E., & Zielinska-Pukos, M. A. (2020). Dietary supplements during COVID-19 outbreak. Results of google trends analysis supported by PLifeCOVID-19 online studies. *Nutrients*, 13(1), 54. <https://doi.org/10.3390/nu13010054>
- Hijazi, M. A., Shatila, H., Qiyas, S. A., Aboul-Ela, M., El-Lakany, A., & Naja, F. (2023). Complementary and alternative medicine use during the COVID-19 pandemic: Community pharmacists' knowledge, attitudes, and practices. *Research in Social and Administrative Pharmacy*, 19(3), 502-509. <https://doi.org/10.1016/j.sapharm.2022.10.009>
- Ho, J., Rosolowsky, E., Pacaud, D., Huang, C., Lemay, J. A., Brockman, N., Rath, M., & Doulla, M. (2021). Diabetic ketoacidosis at type 1 diabetes diagnosis in children during the COVID-19 pandemic. *Pediatric Diabetes*, 22(4), 552-557. <https://doi.org/10.1111/pedi.13205>
- Hollis, N. D., Thierry, J. M., & Garcia-Williams, A. G. (2021). Self-reported handwashing and surface disinfection behaviors by US adults with disabilities to prevent COVID-19, Spring 2020. *Disability and Health Journal*, 14(3), 101096. <https://doi.org/10.1016/j.dhjo.2021.101096>
- Huang, C., Wang, Y., Li, X., Ren, L., Zhao, J., Hu, Y., Zhang, L., Fan, G., Xu, J., & Gu, X. (2020a). Clinical features of patients infected with 2019 novel coronavirus in Wuhan, China. *The Lancet*, 395(10223), 497-506. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30183-5](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30183-5)
- Huang, Y.-F., Bai, C., He, F., Xie, Y., & Zhou, H. (2020b). Review on the potential action mechanisms of Chinese medicines in treating Coronavirus Disease 2019 (COVID-19). *Pharmacological Research*, 158, 104939. <https://doi.org/10.1016/j.phrs.2020.104939>
- Jeon, S.-R., Kang, J. W., Ang, L., Lee, H. W., Lee, M. S., & Kim, T.-H. (2022). Complementary and alternative medicine (CAM) interventions for COVID-19: an overview of systematic reviews. *Integrative Medicine Research*, 11(3), 100842. <https://doi.org/10.1016/j.imr.2022.100842>
- Karataş, Y., Khan, Z., Bilen, Ç., Boz, A., Özagil, E. S. G., Abussutoğlu, A. B., & Rahman, H. (2021). Traditional and complementary medicine use and beliefs during COVID-19 outbreak: a cross-sectional survey among the general population in Turkey. *Advances in Integrative Medicine*, 8(4), 261-266. <https://doi.org/10.1016/j.aimed.2021.09.002>
- Kim, T.-H., Jeon, S.-R., Kang, J. W., & Kwon, S. (2022). Complementary and alternative medicine for long COVID: Scoping review and bibliometric analysis. *Evidence-Based Complementary and Alternative Medicine*, 2022. <https://doi.org/10.1155/2022/7303393>
- Nilashi, M., Samad, S., Shahmoadi, L., Ahmadi, H., Akbari, E., & Rashid, T. A. (2020a). The COVID-19 infection and the immune system: The role of complementary and alternative medicines. *Biomedical Research*, 31(2), 1-4.
- Nilashi, M., Samad, S., Yusuf, S. Y. M., & Akbari, E. (2020b). Can complementary and alternative medicines be beneficial in the treatment of COVID-19 through improving immune system function? *Journal of Infection and Public Health*, 13(6), 893. <https://doi.org/10.1016/j.jiph.2020.05.009>
- Özgür, Ö., Batmaz, K., Çoban, B., Uz, A. Y., Güblü, M., Uskun, E., & Kişioğlu, A. N. (2022). Covid-19 Pandemi Sürecinde Doğru Maske Kullanım Durumu, Pandemi Algısı ve Etkileyen Faktörler. *Gevher Nesibe Journal of Medical and Health Sciences*, 7(18), 01-11. <https://doi.org/10.46648/gnj.363>
- Parvizi, M. M., Forouhari, S., Shahriarirad, R., Shahriarirad, S., Bradley, R. D., & Roosta, L. (2022). Prevalence and associated factors of complementary and integrative medicine use in patients afflicted with COVID-19. *BMC Complementary Medicine and Therapies*,

- 22(1), 1-9. <https://doi.org/10.1186/s12906-022-03722-x> Pascarella, G., Strumia, A., Piliago, C., Bruno, F., Del Buono, R., Costa, F., Scarlata, S., & Agrò, F. E. (2020). COVID-19 diagnosis and management: a comprehensive review. *Journal of Internal Medicine*, 288(2), 192-206. <https://doi.org/10.1111/joim.13091>
- Geleneksel Ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Yönetmeliği, (2014).
- Sağlık Bakanlığı. (18.09.2023). COVID-19 Bilgilendirme Platformu. <https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66300/covid-19-nedir-.html>
- Sağlık Bakanlığı. 2023a. COVID-19 (SARS-CoV-2) Enfeksiyonu Erişkin Hasta Tedavi Rehberi. Retrieved 19.09.2023 from https://covid19bilgi.saglik.gov.tr/depo/rehberler/covid19rehberi/COVID19_Rehberi_Eriskin_Hasta_Tedavisi.pdf erişim 19.09.23.).
- Sağlık Bakanlığı. (2023b). COVID-19 Bilgilendirme Platformu Retrieved 19.09.2023 from <https://covid19.saglik.gov.tr/>
- Sandalcı, B., Uyaroğlu, O. A., & Güven, G. S. (2020). COVID-19'da kronik hastalıkların rolü, önemi ve öneriler. *Flora*, 25(5). <https://doi.org/10.5578/flora.69700>
- Shankar, A., Dubey, A., Saini, D., & Prasad, C. P. (2020). Role of complementary and alternative medicine in prevention and treatment of COVID-19: an overhyped hope. *Chinese Journal of Integrative Medicine*, 26(8), 565. <https://doi.org/10.1007/s11655-020-2851-y>
- Tan, J., Ge, Y., Martinez, L., Sun, J., Li, C., Westbrook, A., Chen, E., Pan, J., Li, Y., & Cheng, W. (2022). Transmission roles of symptomatic and asymptomatic COVID-19 cases: a modelling study. *Epidemiology & Infection*, 150, e171. <https://doi.org/10.1017/S0950268822001467>
- Türken, M., & Köse, Ş. (2020). Covid-19 bulaş yolları ve önleme. *Tepecik Eğitim ve Araştırma Hastanesi Dergisi*, 30(2), 36-42. <https://doi.org/10.5222/terh.2020.02693>
- Türkiye Bilimler Akademisi. (2020). Covid-19 Pandemi Değerlendirme Raporu. <https://www.tuba.gov.tr/files/images/2020/kovidraporu/Covid-19%20Raporu-Final+.pdf>
- Wang, C., Horby, P. W., Hayden, F. G., & Gao, G. F. (2020a). A novel coronavirus outbreak of global health concern. *The Lancet*, 395(10223), 470-473 [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30185-9](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30185-9)
- Wang, W., Lu, J., Gu, W., Zhang, Y., Liu, J., & Ning, G. (2020b). Care for diabetes with COVID-19: Advice from China. *Journal of Diabetes*, 12(5), 417-419. <https://doi.org/10.1111/1753-0407.13036>
- Wu, Z., & McGoogan, J. M. (2020). Characteristics of and important lessons from the coronavirus disease 2019 (COVID-19) outbreak in China: Summary of a report of 72 314 cases from the Chinese Center for Disease Control and Prevention. *Jama*, 323(13), 1239-1242. <https://doi.org/10.1001/jama.2020.2648>